

Adam Bohorič, Jurij Dalmatin, Sebastijan Krelj in bohoričica

Kozma Ahačič

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša,
Novi trg 2, SI 1000 Ljubljana, kozma.ahacic@zrc-sazu.si

Prispevek opisuje tokove, ki so vodili do oblikovanja slovenskega načina zapisovanja: bohoričice. Pri tem postavlja dosedanja opažanja, analize in sklepe v širši kontekst, ki prinaša nekatere doslej spregledane poudarke in omogoča nove zaključke. Temeljna ugotovitev analize je, da je bil vpliv rešitev Sebastijana Krelja na bohoričico Adama Bohoriča in Jurija Dalmatina zanemarljivo majhen, predvsem pa drugačen, kot se je sklepalo doslej.

Der Beitrag beschreibt Strömungen, die zur Kodifizierung des slowenischen Alphabets namens Bohoričica geführt haben. Dabei werden bisherige Feststellungen, Analysen und Schlussfolgerungen in einen breiteren Kontext gestellt, was mehrere bisher übersehene Beobachtungen hervorbringt und neue Ableitungen ermöglicht. Das grundlegende Analyseergebnis ist, dass der Einfluss Sebastijan Kreljs auf die Bohoričica-Schrift von Adam Bohorič und Jurij Dalmatin gering, vor allem aber andersartig war, als bisher angenommen.

Ključne besede: bohoričica, pravopis, črkopis, Adam Bohorič, Jurij Dalmatin, Sebastijan Krelj

Schlüsselwörter: Bohoričica, Rechtschreibung, Schrift, Adam Bohorič, Jurij Dalmatin, Sebastijan Krelj

O »bohoričici 16. stoletja« je bilo že veliko napisanega. Skoraj vsi raziskovalci so sledili razvojni tezi: Primož Trubar naj bi najprej uvedel dvočrkja, Krelj naj bi uvedel razlikovanje med *s* in *z*, *š* in *ž*, *u* in *v* ter nekaj drugih novosti, Bohorič in Dalmatin pa naj bi to dopolnila še z razlikovanjem med *i* in *j*. V našem prispevku bomo pokazali, da je takšna intepretacija vprašljiva, saj se ne sklada z zunanjimi okoliščinami, pa tudi ne z zaporedjem rešitev v posameznih knjigah v obdobju med letoma 1566 in 1584.

Jože Toporišič (1986) v svojem pregledu izčrpno navaja dosedanja dognanja, podatke in interpretacije Jerneja Kopitarja (1809), Stanislava Škrabca (JD 1–4), Frana Ramovša (1971) in Jakoba Riglerja (1968). Tak pregled zato pri posameznih vprašanjih na tem mestu ni potreben; navajamo samo nova dognanja in nove interpretacije, ki jih podkrepimo s primeri tam, kjer je to potrebno glede na izbor primerov pri Toporišiču in Ramovšu (deloma tudi pri Riglerju, ki pa je mestoma zavajajoč, saj od vseh najmanj upošteva celotni kontekst). Glede na predhodne raziskovalce smo bili pri teh vprašanjih v naši raziskavi v prednosti,

saj smo način zapisovanja posameznih glasov lahko preverjali strojno na podlagi prepisov vseh slovenskih protestantskih knjig in torej posameznih knjig v celoti. Brez predhodnih analiz pa tudi ta ne bi bila mogoča.

Metodologija našega pregleda razvoja bohoričice v 16. stoletju postavlja dosedanja opažanja, analize in sklepe v širši kontekst. Ravno takšna obravnava posameznih smeri razvoja je bila doslej v ozadju, zato smo lahko prišli tudi do nekaterih novih ugotovitev in poudarkov. Namen prispevka ni pregled variantnosti, ampak poskus prikaza temeljnih tokov pri oblikovanju bohoričice.

Kreljevo poenotenje Trubarjevega črkopisa (*Otrozhia biblia*, KB 1566)

Osnovna teza

V *Otročji bibliji* (KB 1566) Krelj zapisuje glasove, kakor bi jih pisal v cirilici/ glagolici, le da uporablja latinske ustreznice. Pri tem še ne odstopa od Trubarjevega načela estetskosti (Ahačič 2007: 229–230) in uporabnosti pisave tudi za nemškega bralca.

Komentar

Kreljev dosežek na ravni črkopisa *Otročje biblije* ni vzpostavitev razlikovanja med *s* in *z*, *š* in *ž*, *u* in *v*, ampak določitev cirilske/glagolske pisave kot izhodišča za bolj ustaljen zapis slovenskih (in hrvaških) glasov z latinskimi črkami. Na tej ravni Krelj ni nasproten Trubarju, le da enoti razlikovanja med *s* in *z* ter *š* in *ž*, ki se Trubarju ali niso zdela pomembna ali pa jih celo ni v vseh pozicijah dobro slišal; tudi Krelj je pri enotenju nedosleden:

- *s* (Trubar: ¹ *f s ff fs* (in veliki *S*); Krelj: teoretično *f* (in veliki *S*), realno: *f*, manj pogosto *ff* in *s*),
- *z* (Trubar: *f s ff fs z* (in veliki *S*); Krelj: teoretično *s* (in veliki *S*), realno: *s*, manj pogosto *f*),
- *š* (Trubar: *sh fh fsh ffh* (in veliki *SH*); Krelj: teoretično *fh* (in veliki *SH*), realno: *fh*, manj pogosto *sh*),
- *ž* (Trubar: *sh fh fsh fch* (in veliki *SH*); Krelj: teoretično *sh* (in veliki *SH*), realno: *sh*, manj pogosto *fh*).

¹ Podatki so povzeti po Merše (2011: 29–31) in dodatno strojno pregledani.

Podobno je z razlikovanjem med *u* in *v*, kjer je bilo v latiničnih pisavah tedaj v ospredju še vedno predvsem estetsko izhodišče: obe črki se je uporabljalo tako za samoglasnik kot soglasnik (Toporišič 1986: 285, Ahačič 2007: 205), velika črka je bil dosledno samo *V* (tudi pri Krelju), pri zapisu (stavi) malih črk pa je veljalo načelo, da se na prvem mestu zapisuje *v*, znotraj besede in *v* ležečem tisku pa *u*. Razločevanje se je uvajalo v vseh evropskih jezikih dokaj pozno – tako da moramo ta zapis obravnavati ločeno od zapisa *s*, *z*, *š* in *ž*, saj ni vezan na zapisovanje slovenščine, ampak na zapisovanje v vseh tedanjih evropskih jezikih, ki so uporabljali latinico. *Otročja biblija* je začela razlikovati soglasniški *v* in samoglasniški *u*, a ne samo v slovenščini, ampak tudi v hrvaščini in latinščini (ne pa tudi v italijanščini).

Tudi sicer ne smemo pri tem Kreljevem koraku pozabiti na dejstvo, da je bil namen njegove naslonitve na znake cirilice/glagolice tudi v poenotenju latiničnega zapisovanja hrvaščine z zapisovanjem slovenščine. Zapisi slovenskih in hrvaških glasov so namreč v KB 1566 poenoteni, čeprav je vidno, da hrvaščine ni zapisoval Krelj (Orožen 1987 in 1987a).

Način zapisovanja v KB 1566 pomeni nadgraditev in doslednejšo izpeljavo. Označevanje »jera« (glasov, ki jih je Krelj slišal polglasniško ali kratko in nedoločno, zamolklo) z *ě*, po analogiji tudi z *â*, in »jata« (glasov, ki jih je Krelj slišal dvoglasniško ali kot različne v posameznih narečjih) z *é*, prav tako ne pomeni preloma s Trubarjevo tradicijo, saj je ohranil Trubarjevo nihanje v zapisu (celo v istih besedah, npr. *fvét* in *fveit*). Tu ni šlo za zgodovinski zapis, ampak preprosto za pisanje po občutku.

Širši kontekst

Sebastijan Krelj se je poleti 1563 mudil s svojim učiteljem Matijo Vlačičem (Flacijem) – Ilirikom na obisku v Ljubljani in je kljub odkritim flacijanskim nazorom s svojo izobraženostjo (bil je magister), razgledanostjo in dobrimi pridigami naredil vtis na Trubarja (Elze 1897: 339–340). Tedaj za Primoža Trubarja razlike v nekaterih verskih pogledih niso imele bistvene vloge. Krelj je bil sicer bolehen, a izredno ambiciozen in Trubar se je zavedal, da bo takšne sodelavce potreboval. Skupaj s sprejemom službe drugega ljubljanskega pridigarja (poleg Trubarja) je Krelj sprejel tudi poučevanje na stanovski šoli v Ljubljani, kjer je odtlej po dve uri na teden pomagal Lenartu Budini (Elze 1899: 119).

Ko je moral Trubar poleti 1565 v pregnanstvo v Nemčijo, je bil Krelj edina dobra izbira za superintendenta ljubljanske cerkvene občine – torej za mesto, na katerem je nasledil Trubarja. Krelj je bil za takšen položaj še izredno mlad (okrog 27 let), a intelektualno dovolj samostojen. Oba s Trubarjem sta se zavedala pomena dobre šole, razvoj šole pa so podpirali tudi ljubljanski veljaki. Dan pred

Kreljev imenovanjem za superintendenta (1. avgusta 1565) sta zato Krelj in Trubar skupaj pisala Adamu Bohoriču, da bi prišel za ravnatelja stanovske šole v Ljubljani kot tretji večji (sicer laiški) intelektualec v tem prostoru (Rajhman 1986: 198–199). Vabilo je Adam Bohorič tudi sprejel, s čimer se je začelo za stanovsko šolo novo, bistveno ambicioznejše obdobje.

Otročja biblija je izšla leta 1566 v Regensburgu brez navedbe avtorja, gre pa pri slovenskem delu nedvomno za Kreljevo besedilo, medtem ko je hrvaško besedilo zelo verjetno oblikoval Kreljev učitelj Matija Vlačić – Ilirik (Orožen 1987). Ta je bil na delo, ki se je tiskalo v Regensburgu, kjer je prebival, zagotovo ponosen, saj imamo v rimskem izvodu ohranjeno njegovo posvetilo.²

Zametek *Otročje biblije* bi lahko predstavljalo delo *Summe christlicher Lehre*, ki ga je 28. julija 1563 Krelj po Klombnerju poslal Ivanu Ungnadu v Urach (Elze 1897: 110), a ni bilo natisnjeno. So pa to lahko seveda samo ugibanja.

Za razliko od Kreljevega naslednjega dela, *Postile* (KPo 1567), to delo kljub nekaterim flacijanskim potezam in predrugачenemu knjižnemu jeziku ni moglo biti sporno ne za Trubarja ne za druge slovenske protestante. Prvi del je namreč nastal iz konkretnih potreb stanovske šole in Kreljevih učiteljskih izkušenj. Tudi zato je bil prvi del te knjige še dolgo v rabi v stanovski šoli v Ljubljani (drugi del za šolsko rabo ni bil primeren). Iz Bohoričevega drugega šolskega reda stanovske šole iz leta 1575³ (prvi ni ohranjen) je razvidno, da so »Catechesis Sebastiani Crelii« uporabljali v drugi (in tretji) dekuriji prvega razreda. To je bilo najverjetneje v navadi vse od izdaje knjige. Skoraj zagotovo je bilo delo navedeno tudi v Bohoričevem prvem, neohranjenem šolskem redu stanovske šole iz leta 1568. Večjezičnost katekizma, dobra didaktična zasnova in ustrezna preprostost jezika sta namreč omogočila natanko to, kar je bila želja stanovske šole: čimprejšnje znanje nemščine in nato latinščine pri slovensko govorečih učencih. Opozorimo še na spregledano podrobnost: prvi, katekizemski del Kreljeve *Otročje biblije* je mnogo bližji »Trubarjevemu« jeziku kakor drugi del, saj je Krelj povsem razvidno za osnovo prvega dela vzel slovenska besedila, ki jih je znal na pamet in ki jih je standardiziral že Trubar. Tudi zato je bil vsaj prvi del knjige bran in uporabljan na stanovski šoli v Ljubljani vse do leta 1580, ne da bi imel hkrati pomembnejši neposredni vpliv na prakso v ljubljanski knjižni produkciji.

² Reprint 1987, naslovna stran (Orožen 1987).

³ Prepis in prevod v Schmidt (1952: 190).

Sklep

KB 1566 je z vidika opazovanja razvoja bohoričice bistveno pomembnejša od njene naslednice, KPo 1567, ki je preprečila večji Kreljev vpliv na vprašanja zapisovanja slovenskih besedil.

Kreljev neuspeli prelom s Trubarjevim črkopisom (*Postilla slovenska*, KPo 1567)

Osnovna teza

Sistem zapisovanja glasov v *Postili* (KPo 1567) pomeni velik prelom s sistemom, kakor ga je uporabljal Primož Trubar, pa tudi prelom s sistemom, kakor ga najdemo v KB 1566. Pri tem sistemu gre za Kreljev poskus, kako teoretično razrešiti zagate z različnimi možnimi izgovori posameznih zapisov in kako te možnosti tudi grafično ponazoriti. Šele ta stopnja pomeni prelom s Trubarjevim načinom zapisovanja.

Komentar

Temeljna metodološka napaka dosedanjih vrednotenj vloge Kreljeve *Postile* pri razvoju slovenske bohoričice je bila prav to, da so izhajala iz končnega rezultata in iskala prehodne rešitve, niso pa obravnavala posameznih zapisovalnih sistemov kot celote. Krelj je v *Postili* namreč uvedel vrsto »dodatkov« k rešitvam iz KB 1566, oblikoval je povsem nov sistem:

- mehka *l'* in *n'*, ki so ju na različnih koncih slovenskega govornega področja izgovarjali različno, zapisuje kot *l* in *n* + [^] na naslednjem (v izglasju na predhodnjem) samoglasniku – a tudi kot *li*, *ni* (Trubar [TT 1557]: *ludie*, *ludem*, *lubefan*, *obluba*, *sledno*, *Iagne*; KB 1566: *ludie*, *ludem*, *lubefan*, *oblubo*, *Gospodnio*, *nagnien*; KPo 1567 [samo novi zapisi]: *Lûdie*, *Lûdem*, *oblûbe*, *lûbesan*, *Gospodnô*, *Iagnê*); podobno, a manj dosledno z ligaturo za *ij*: KB 1566: *ijfkati* [za: *jiskati*], *ifkati*; KPo 1567: *ñfkali*, *ifkati*;
- na mestih, kjer bi lahko pred (navadno vzglasnim) samoglasnikom stal protetični *v*, morda celo *h*, je na tak samoglasnik dodal strešico [^] (Trubar [TT 1557]: *vufta*, *vupane*, *hozhe*; KB 1566: *vufta*, *upanie*, *ozhe*; KPo 1567: *ûfta*, *ûpanie*, *ôzhe*).

Vzrok vseh teh posegov je bila verjetno želja po univerzalnosti zapisa, ki bi zajel tudi glasovne variante, kakor jih je Krelj poznal in zaznal v ljubljanskem okolju oziroma bral pri Trubarju; spodbuda za razširitev takšnih znamenj je bila morda prav »uporabnost« znaka *é* v primerih, ko je nihal med *e* in *ei* v zapisu že v KB 1566.

Poleg tega zasledimo še skoraj povsem dosledno zapisovanje predlogov s pomočjo opuščaja (npr. *v'tim*; 1885 primerov; pisave skupaj je zanemarljivo malo, npr. *vtim*) in občasno zapisovanje končnih *e* in *o* s krativcem po vzoru latinske pisave končnih *e* in *o* v prislovih (npr. *fvitlò*, *glafnò*, *ozhitò*).

Takšen Kreljev sistem kot celota je bil že sam po sebi prezapleten, da bi bil lahko dosledno izveden, dobro sprejet in da bi ga lahko dosledno posnemali. Dodatno je k odklonitvi takšnega sistema, kakor bomo videli v nadaljevanju, prispeval še izrazitejši deklarativni in dejanski jezikovni odklon od Trubarjevega jezika. Ravno nadčrkovna znamenja, ki naj bi ta odklon nekoliko ublažila (npr. *úk* za *vuk* ali *uk*), so ga na ravni vidnega vtisa zgolj dodatno podkrepila. A pogledjmo si še zunanje okoliščine.

Širši kontekst

Sebastijan Krelj je bil »bolehen« (Elze 1899: 119) že ob prihodu v Ljubljano, njegova jetika se je počasi stopnjevala in septembra 1567 ni bil več zmožen za službo (Logar 2013). Nekaj mesecev zatem je decembra 1567 umrl in zapustil vdovo z otrokom. KPō 1567 je izšla pred njegovo smrtjo v začetku leta 1567.⁴

Knjiga je bila pisana v času, ko je Krelj vodil slovensko cerkev in ko je bil hkrati njen nesporni moralni vodja Primož Trubar že v tujini. To je tudi čas, ko je Matija Klombner v ozadju delal vse, da bi (še naprej) črnil Trubarjevo ime – predvsem da bi s tem pral svojega in tako poudarjal svojo vlogo.⁵ Obenem je to čas, ko je Krelj, ki je Trubarja nedvomno izredno spoštoval, vse jasneje videl tudi pomanjkljivosti njegovega dela (za *Cerkovno ordningo* je na primer Klombnerju še pred izdajo rekel, da bi jo veljalo še pregledati (Elze 1897: 110); iz slovenske cerkve je odstranil Trubarjev katekizem, ker ga je imel za cvinglijskega v

⁴ Sklepamo lahko na podlagi pisma Nikolaju Gallusu 23. 11. 1566, naj ne ustavi tiska postile (Rajhman 1997: 43).

⁵ Prevod postile nemškega protestanta Johanna Spangeberga je bila ena od želja Matije Klombnerja. Leta 1562 je prevod v hrvaščino naročil Hrvatu Živčiču v Pazinu, ki je delo najverjetneje tudi prevedel (Rupel 1962: 158), slovenski prevod pa je že prej istega leta naročil Janžu Weixlerju, a ga ta ali ni dokončal ali pa prevod ni bil dovolj dober (Klombner Ungnadu 28. novembra 1562, Slavischer Bücherdruck I, 67). Sklepamo lahko, da je Klombner željo po takšnem prevodu izrazil tudi Krelju, ki mu je bilo delo tudi sicer blizu.

pojmovanju zakramentov kot zgolj znamenj) (Grdina 1995: 395, Rupel 1955: 219), predvsem pa flacijanjem, v katerega je Krelj z vso predanostjo verjel, ni dopuščal kompromisov, če je šlo za verska vprašanja: Trubar pa je tu vselej iskal zdravo mero, tudi kadar je bil najbolj oster.

Knjiga je torej nastala v času, ko so nekateri čutili, da bi bilo treba zmanjšati Trubarjev teološki vpliv na »Cerkve slovenskega jezika«, hkrati pa so vedeli, da bi bilo to narediti naravnost nespodobno, glede na vse dobro, kar je Trubar storil zanje, tudi nekrščansko. V tem kontekstu je nastajal tudi ostri Kreljev uvod, ki govori zgolj o pisavi in vprašanju knjižnega jezika, cilja pa dlje: na vprašanje, kam naj gre slovenski protestantizem. V Trubarjevo ali v flacijansko, Kreljevo, Klombnerjevo smer.

Edino stvarno pričevanje o izdajanju tega dela lahko beremo v Kreljevem pismu regensburškemu superintendentu Nikolaju Gallusu 23. novembra 1566 (Rajhman 1997: 43): »Slednjič te prosim, saj si zelo human, zaradi naše ilirske Cerkve, ne bodi užaljen zaradi naših nadležnih prošelj, da ne ustaviš tiska naše Postile, ki jo pričakuje mnogo ljudi, temveč da ga pospešuješ in nadaljuješ, o čemer nikakor ne dvomim. Vztrajaj in posreduj, naj bo čim prej dotiskana, da bi jo še to zimo dobili. Sicer bo vse dolgo poletje obležala [gre namreč za komentarje evangelijev v zimskem času] in je ne bo lahko prodati. Nekateri, ki mi niso naklonjeni, bi me radi osumničili, kot da ne bi vedel, v kaj sem se podal, in namigujejo, da ne bo nikoli izšla, ker ni bila tiskana pri nas.«

Krelj v odlomku, ki opisuje izgovor posameznih črk v njegovem črkopisu (KPo 1567: B3a), poda kratek opis razlik med svojo in Trubarjevo pisavo, namenjen predvsem slovnično manj učenim. Na prvi pogled podobno kot Trubar opozarja, da bo pravi izgovor pisave prišel z branjem. Tako poda naslednje opazke:⁶ *ch* se bere kot nemški ali Trubarjev *zh*, *s* kot *ff*, *c* kot *c* (in ne kot *k* kakor ponekod v latinščini), razlika med *s* in *f* ter *sh* in *fh* bo razvidna iz branja, nadčrkovnih znamenj ni treba upoštevati (saj bo izgovor črk, nad katerimi stojijo, razviden sam po sebi ob branju).

Vendar pa sta opisani, torej drugi Kreljev (KPo 1567) in Trubarjev koncept črkopisa izhodiščno nasprotna. Trubarju je Kreljeva težnja po zajetju vseh glasov s posebnimi črkami ali črkovnimi sklopi docela tuja; teorija je pri Trubarju manj pomembna od estetskega vidika.⁷ Glavna vodila Trubarjevega črkopisa

⁶ »Zhàrkom fe ne pufti irratì, kakor da bi ne bile, ch sa zh, f sa ff, vzhafy beri. Inu c sa c, nekar sa k, taku fe ne bodef h f kusi nu f kusi niftar blasnil. To differencio alli raslotak mey s inu f, meiu sh inu fh, bodef h f am dobrò samerkal, Inu naf h iesik ozhe ga imeti.«

⁷ TT 1557: a 3b, Rupel 1966: 73, TC 1555: A 2b, TE 1555: B 3a, TT 1557: a 3b (Rupel 1966: 73), pismo 8. 3. 1560 (Rajhman 1986: 56), pismo 19. 3. 1560 (Rajhman 1986: 60), TA 1566: A 1b. Prim. Ahačič (2007: 226–230).

so bila namreč: enostavnost, estetskost, čim manj črk za en glas, čim večja podobnost z znanimi načini pisave (latinsko, nemško in italijansko). Krelj (KPo 1567: B 3a) je utemeljeval izgovor posameznih črk s povsem drugačnega vidika. Njegovo merilo za pisavo ni bila estetskost, ampak zajetost opisa vseh glasov, kot jih zahteva *proprietas linguae*, narava jezika. Šlo mu je torej za zapis, ki bi bil fonološko doslednejši. Rezultat pa je bil tudi zaradi velikega števila nadčrkovnih znamenj popolna estetska sprememba zapisa slovenščine, vidna tudi v primerjavi s KB 1566.

Ostrina Kreljevega napada Trubarjevega jezika, zapletenost novih rešitev in teološko obračunavanje, zavito v spremembo na jezikovnem področju – vse to so vzroki, da ni presenetljivo, če je bil Kreljev predlog črkopisa po Kreljevi in nato še Klombnerjevi smrti zavržen.⁸

Sklep

Sistem zapisovanja glasov v KPo 1567 pomeni prelom s Trubarjevo pisavo in do neke mere tudi s pisavo KB 1566. Nov sistem je bil prekompleksen, da bi bil sprejet, hkrati pa je bil zavržen tudi iz povsem zunanjih razlogov, saj je simbolično predstavljal upor flacijanske struje proti Trubarju.

»Juričičeva« izdaja *Postile* (JPo 1578) kot zavrnitev Kreljeve reforme

Osnovna teza

Izdaja celotnega prevoda postile Johanna Spangenbergja je simbolično predstavljala dokončni obračun ljubljanske protestantske skupnosti s Kreljevim jezikovnim načrtom in zavestno odpravljanje vseh njegovih rešitev pri zapisovanju glasov.

⁸ Trubar je še v TT 1581–82 glede tega povsem jassen: »Puščam tudi prejšnji pravopis, ker lahko vsakdo, ki ne zna slovenskega jezika, tako bere, da ga vsak slovenski kmet s poslušanjem dobro razumeti utegne.« (Rupel 1966: 278)

Komentar

Čeprav prepis v Trubarjev črkopis ni bil povsod dosleden, pa vidimo težnjo po doslednem odpravljanju Kreljevega sistema zapisovanja (primeri so omejeni zgolj na tipične črkopisne popravke v prvem poglavju):

- s/z (KPo 1567: *vaf*, *pèrvesano*; JPo 1578: *vas*, *pervefano*),
- š/ž (KPo 1567: *Mlaiſha*, *sheleli*; JPo 1578: *Mlaisha*, *sheleli*),
- u/v (KPo 1567: *fvoio glavo*; JPo 1578: *fuoio glauo*),
- lj, nj (KPo 1567: *Lûdie*, *Gofpodnô*, *Iagnê*; JPo 1578: *Ludie*, *Gofpodnio*, *Iagnie*),
- ô (KPo 1567: *ôzhmo*, *ôzhe*; JPo 1578: *hozhmo*, *hozhe*),
- û (KPo 1567: *ûnar*, *ûpanie*; JPo 1578: *vner*, *vpanie*),
- ij (KPo 1567: *kîjr*, *V'boshîm* .. *Boshîo*; JPo 1578: *kir*, *VBoshim* .. *Boshio*),
- é (KPo 1567: *Mêſta*, *iêsditi*; JPo 1578: *Mefsta*, *iesditi*),
- è (KPo 1567: *pèrvesano*; JPo 1578: *pervefano*),
- opuščaj (KPo 1567: *v'to*, *s'veliko*; JPo 1578: *vto*, *sueliko*),
- prislovi (KPo 1567: *celò preproftò*; JPo 1578: *celo preprofto*).

Širši kontekst

Kmalu po izidu prevoda prvega dela postile (KPo 1567) je Sebastijan Krelj 25. decembra 1567 umrl. Po njegovi smrti je dobil Jurij Juričič kot Kreljev sodelavec nalogo kranjskih stanov (Oblak 1894: 203), naj prevod dokonča »v Kreljevem črkopisu« (JPo 1578: 4a), saj sta ostala neprevedena še drugi in tretji del – ker je Krelj na objavo računal, so morda obstajali prvi rokopisni osnutki vsaj dela prevoda. Juričič je prevod drugega in tretjega dela končal že v letu 1568 (če verjamemo podatku iz posvetila Janža Mandelca)⁹ ali vsaj do leta 1571, ko ga je v pregled dobil Adam Bohorič (Elze 1893: 127). V tem času je bil Kreljev način zapisovanja že zavržen, Adam Bohorič pa je po vrnitvi Jurija Dalmatina v Ljubljano leta 1572 začel z njim spet intenzivneje sodelovati in se ob tem pri svojih jezikovnih premislekih še toliko prej vrnil k Trubarjevi smeri. K temu je pripomoglo tudi dejstvo, da je bil po smrti Matije Klombnerja in imenovanju »Trubarjevega« superintendenta Krištofa Spindlerja (oboje 1569) flacijanizem, ki ga je prek črkopisa in izbire jezikovne osnove za svoj knjižni jezik simbolično predstavljal Sebastijan Krelj, vedno bolj nezaželen (Grdina 1995: 394–395). KB 1566, katere prvi del je bil v rabi na stanovski šoli v Ljubljani, s tega vidika ni bil sporen.

⁹ JPo 1578: 3a. To bi seveda pomenilo, da je Krelj pred smrtjo prevedel že tudi kar zajeten del neizdanega besedila.

Kdo je opravil končno redakcijo Kreljevega in Juričičevega prevoda, lahko zgolj ugibamo. Zagotovo to ni bil Jurij Juričič, ki tedaj ni bil več v Ljubljani (Glonar 2013). Da bi jo opravil Adam Bohorič, je povsem nedokazljivo. Posegi v Kreljevem besedilu (kjer je primerjava edina mogoča, saj rokopis Juričičevega dela prevoda ni ohranjen) so jezikovno premišljeni in ne posegajo zgolj v črkopis, ampak tudi v izbiro bolj uveljavljenega besedja (Merše 2013: 129–145), vendar nam ne kažejo Bohoričeve smeri. Kdo so bili »učeni in jezika večši ljudje« (Rupel 1966: 374), ki so pripravili besedilo za tisk, je zato res težko reči, sploh ker je šlo tu lahko tudi za dogmatični pregled (Grdina 1995: 395). Lahko sklepamo, da je šlo pri jezikovnem prepisu najverjetneje za Janža Tulščaka, ki je imel pred sabo Kreljev tisk ter Juričičev rokopis s kakimi Bohoričevimi rokopisnimi opombami. Tulščaku, nekdanj zagrizenemu flacijancu, je bilo Kreljevo in Juričičevo delo od vseh še najbližje, poleg tega je že naslednje leto izdal pri tiskarju Mandelcu tudi svoj prevod molitev, ki kaže podoben pravopis (čeprav bistveno drugačen jezik). Vsekakor je bil odmik od Krelja zavesten – na naslovnih straneh vseh treh delov je jasno povedano, da je besedilo »prvič prepisano v pravi [!] slovenski jezik«.

Sklep

Tako zunanje okoliščine kakor tudi dejanski popravki izdaje JPo 1578 potrjujejo odločitve o popolni zavrnitvi Kreljeve pravopisne reforme. Ta podatek je pomemben, saj gre za dejanje dobrih deset let po izdaji KPo 1567 in za izdajo, za katero je skrbel isti tiskar kot za Dalmatinove ljubljanske izdaje, med katerimi sta bili dve že natisnjeni, prvi del *Biblije* pa je šel v tisk čez nekaj mesecev.

Prvi tiski Jurija Dalmatina (DJ 1575, DPa 1576 in DB 1578)

Osnovna teza

Kar je lažje neposredno dokazovati s pomočjo JPo 1578, je dokaj razvidno tudi iz prvih Dalmatinovih tiskov: Kreljeva reforma ni imela nobenega vpliva na nadaljnji črkopis, ker je bila prezapletena kljub posamičnim dobrim rešitvam in ker je flacijanska struja izgubila svoj vpliv (umrla sta Krelj in Klombner).

Komentar

V DJ 1575 je pisava *u* in *v* znova prepuščena tiskarju, *v* se tako pojavlja samo na začetku besede in v velikih črkah, sicer se rabi *u*. Ločevanje med *s* in *z* ter *š* in *ž* je v zapisu znova poljubno. DJ 1575 prav tako ne uporablja nadčrkovnih znamenj za različne glasove in glasovne kombinacije, kakor jih je uporabljal Krelj, in tudi ne sledi njegovi izbiri jezikovne osnove. A tudi Primožu Trubarju Jurij Dalmatin ni sledil docela.¹⁰ Vidna je tendenca po doslednejšem zapisovanju posameznih glasov (zlasti *s* in *š*), ki pa je brez stalne zavesti o cirilski/glagolski pisavi, po kateri se je orientiral Krelj, izvedena zgolj po občutku.

Od Kreljevih načel je svojo sled pustilo zgolj zapisovanje predlogov s pomočjo opuščaja (*k'ueliku*), a tudi to zgolj kot poljubna možnost. V DJ 1575 imamo 156 primerov s predlogi z opuščajem, ostali so pisani skupaj z naslednjo besedo brez opuščaja; največkrat je pisan z opuščajem *k'* (73 pojavitev), sledijo *s'* (40 pojavitev), *v'* (36 pojavitev) in *h'* (7 pojavitev). Dosledno brez opuščaja in skupaj z naslednjo besedo je pisan *f'* (*steim*, *ftakouimi*), pri drugih predlogih pa je raba brez opuščaja in skupaj z naslednjo besedo večinska (razen pri *k* in *h*). Podobna je usoda opuščaja tudi v naslednjih knjigah: DPa 1576 – 15 pojavitev, JPo 1578 – 20 pojavitev, DB 1578 – 261 pojavitev, ki so večinoma na besedotvorno problematičnih mestih (npr. *is'hod*, *vkups'haiaine*), TkM 1579 – 19 pojavitev, DPr 1580 – 13 pojavitev, DC 1580 – 9 pojavitev, poskusni odtis *Biblije* jih nima.

To kaže na dejstvo, da so ljubljanski protestanti posamezne Kreljeve ideje iz KPo 1567 registrirali in mestoma uporabljali, a se z njimi niso poglobljeno ukvarjali, saj so zavrnil sistem kot celoto.

DJ 1575 zato lahko označimo kot delo, ki je porušilo upanje, da bi se Kreljev jezik in njegove črkopisne rešitve uveljavile tudi širše. Hkrati pa nam kaže korak naprej v jeziku glede na jezik Primoža Trubarja.

Tudi naslednji dve knjigi Jurija Dalmatina (DPa 1576 in DB 1578) kažeta isto smer in se v pravopisu (razen v zgoraj opisanem nihanju števila primerov z opuščaji) ne razlikujeta.

¹⁰ Zlasti se kaže svežina na ravni izbora besed. Kljub razmeroma splošni tematiki knjige je kar 415 besed (15,56 % vseh) v DJ 1575 novih glede na predhodne Trubarjeve.

Širši kontekst

DJ 1575

Vstop Jurija Dalmatina na področje oblikovanja nove različice slovenskega knjižnega jezika je bilo pomembno simbolno dejanje. Sebastijan Krelj je bil s svojim poskusom uvajanja novega načina zapisovanja in postavljanja slovenskega knjižnega jezika na novo izhodiščno govorno osnovo neuspešen, saj je naredil korak proč od Trubarja. Dalmatinova različica je imela zato mnogo boljši izhodiščni položaj: predstavljala je korak naprej od Trubarja, ohranjala je njegovo smer in odpravljala zgolj tisto, kar se je pri Trubarju izkazalo kot moteče. In ne nazadnje, bila je rezultat Trubarjevih prizadevanj, Trubarjevega načrta.

Vrnitev v Ljubljano kljub Trubarjevi podpori za Dalmatina ni bila samoumevna: uspelo mu je šele v tretjem poskusu po dveh letih. 18. aprila 1572 so ga stanovi sklenili zaposliti v Ljubljani kot drugega pridigarja (Kidrič 2013).

V Ljubljani je bil Dalmatin znova v rednih stikih z Adamom Bohoričem (pomemben podatek v tem smislu je, da je 4. maja 1573 je krstil Bohoričevo hčer Judito) (Adam 2012: 104) in vsaj od leta 1574 (Schmidt 1952: 38) kot šolski nadzornik v stanovski šoli v Ljubljani tudi dobro seznanjen z vsemi zadregami, povezanimi s šolstvom – posredno pa tudi s slovenščino na vseh ravneh in s Kreljevim jezikovnim poskusom.

Na Dalmatinovo samozavest pred izdajo njegove prve slovenske knjige je nedvomno dobro vplivalo dejstvo, da je že leta 1572 izdal knjižico s svojo magistrsko tezo *De catholica et catholicis disputatio* (Rajhman 1984: 41–46), istega leta pa pismu kranjskim deželnim stanovom (Rajhman 1997: 57) kot nekakšno spričevalo ob prošnji za službo priložil tudi rokopisni prevod Prve Mojzesove knjige v slovenščino.

DPa 1576

Tiskar Janž Mandelc ni bil duhovnik, ampak »podjetnik«, zato mu je, verjetno skupaj z drugimi, uspelo Dalmatina nagovoriti, da še pred veliko nočjo pripravi za tisk besedilo Jezusove pasijonske zgodbe, združene na podlagi štirih evangelijev. Takšno knjižico si je nedvomno želel tudi Dalmatin sam, saj je bila lahko po eni strani v veliko pomoč pridigarjem, po drugi strani pa je bila zelo priročna tudi za praznovanje velikonočnega časa po družinah. Poleg tega je šlo za samostojno delo, ne za prevod Svetega pisma. Za dejanje, s katerim bi sledil svojemu velikemu vzorniku, duhovnemu očetu Primožu Trubarju.

Posvetilo nosi datum 12. marec 1576 (DPa 1576: 5b), natisnjena in v prodaji pa je morala biti knjiga zagotovo vsaj nekaj tednov pred veliko nočjo, ki je bila 22. aprila 1576.¹¹

Jezik pasijona kaže, da je glede na DJ 1575 storil korak naprej, kar se tiče splošnega vtisa, doslednosti, lahko bi rekli kar »izpisanosti«. Sklepali bi torej lahko, da je Dalmatin pripravil *Pasijon* malo pred njegovo izdajo, vsekakor pa za Jezusom Sirahom. Izbrušenost jezika kaže na pozorno pregledovanje pred izdajo, zagotovo je šlo spet za sodelovanje z Adamom Bohoričem, ki mu je Jurij Dalmatin malo prej, 2. januarja 1576 (Adam 2012: 114), krstil še novorojenca. Sodelovanje Dalmatina in Bohoriča je bilo, kot kaže, uigrano in polno volje.

DB 1578

Jurij Dalmatin je že od študijskih let (1569) (Kidrič 1929–1937: 50) sistematično prevajal svetopisemska besedila. Tudi zato je bil bolj odmaknjen od vsakdanjih težav in veliko manj družbeno dejaven kakor Primož Trubar. Seveda pa to ne pomeni, da ni bil brez obveznosti in da ni bil pomemben člen ljubljanskih protestantov. Ves čas od prihoda v Ljubljano je bil zaposlen kot ljubljanski stanovski pridigar (nad sabo kot superintendenta je imel vrstnika in prijatelja Krištofa Spindlerja, ob sebi pa tudi nekoliko starejše prijatelje in vrstnike ter svojega bivšega učitelja Adama Bohoriča).

A pred očmi je imel jasen cilj – in ta cilj je bil izpolnjen v prvi polovici leta 1578, v prvem rokopisu verjetno že 1575 (Šmid 1904: 79). Prevedel je celotno besedilo *Biblije* in pripravil ter prevedel zanj tudi primerne uvode.

Da bi spodbudil tisk celotne *Biblije*, kar je bil seveda ogromen finančni projekt, pa je potreboval tisk, na katerega bi se lahko skliceval.¹² Zgolj tiskani prevod Sirahove knjige (DJ 1575) kot referenca pač ni bil dovolj. Že leta 1575 je skušal skupaj s Krištofom Špindlerjem (Kidrič 1929–1937: 54) za ta projekt brez uspeha vzbuditi zanimanje kranjskih stanov. Deloma je bil uspešen leta 1577, saj so ti začeli iskati možnosti sodelovanja s Štajerci in Korošci (Rupel 1966: 32, Šmid 1904: 83–84), leta 1578 pa so v Brucku (Kidrič 1929–1937: 52, Rupel 1966: 32, zbrani viri: Adam 2012: 124) vse tri dežele načelno sklenile, da izdajo *Biblijo*. A za stvarni preboj je Dalmatin potreboval močnejši tiskani dokaz. Zato se je odločil dati v tisk Mojzesovo Peteroknjižje. Posvetilo je bilo napisano 1. novembra 1578, knjiga pa je bila natisnjena že pred 26. novembrom 1578 (Rajhman 1997: 65–66).

¹¹ <http://5ko.free.fr/en/easter.php?y=16>.

¹² Kot lahko sklepamo po pismih, ki so sledili izidu DB 1578 (Rajhman 1997: 63–71).

Register v DB 1578 kot prvi slovenski knjižno-narečni sinonimni slovarček¹³ obsega 205 iztočnic, ki jih najdemo tudi v osrednjem besedilu DB 1578, tem pa sledijo narečni, pokrajinski, neosrednjeslovenski sinonimi, na primer: *hlapec* – *sluga*, *jogri* – *apostoli*, *bolezen* – *betež*, *erbščina* – *otačastvo*, *očinstvo*, *dedina*, *babščina*. Avtorstvo podobnega, a daljšega Registra v Dalmatinovi *Bibliji* (1584) je nedvomno Bohoričevo, zato lahko sklepamo (ne moremo pa dokazati), da je Adam Bohorič sodeloval tudi pri tem slovarčku.

Sklep

Prvi Dalmatinovi tiski potrjujejo popolno zavrnitev Kreljeve pravopisne reforme, vpogled v širše okoliščine pa nam potrjuje, da pravopisni premislek tudi Adama Bohoriča ni mogel zaobiti.

»Dalmatinova« pesmarica iz leta 1579 (DC 1579)

Osnovna teza

Med letoma 1579 in 1580 začenja prihajati v Dalmatinov pravopis razlikovanje med *u* in *v*, a iz drugega izhodišča kakor pri Krelju (ali pozneje v BH 1584).

Komentar

Pesmarica iz leta 1579 (DC 1579) kaže na prvo večjo dokazljivo vplivno sistemsko spremembo v slovenskem črkopisu: razlikovanje med *u* in *v*. To razlikovanje moramo ločevati od drugih, saj je bilo stavljenje teh črk izrazito v domeni tiskarja, razlikovanje pa se je uveljavljalo povsod po Evropi počasi. Razlikovanje je bilo tudi še vedno pozicijsko pogojeno. Govoriti pri tej spremembi o vplivu Krelja je manj verjetno, saj je bilo Kreljevo izhodišče popolnoma drugačno: Dalmatin je upošteval tudi tradicijo stavljenja *v* na začetek besede,¹⁴ Krelj pa ne. Mnogo verjetneje so na Dalmatinovo odločitev vplivala sočasna latinska besedila, tudi slovnična, ki jih je potrjeno poznal vsaj Adam Bohorič (Ahačič 2007: 88–116).¹⁵

¹³ Povzeto po Rigler (1967), Orožen (1983/84), Stabej (1976).

¹⁴ Samo v treh primerih se v DC 1579 z *u* piše prva črka v besedi, dosledno pred glasom *v* (*uVezhnim*, *uVeri*, *uvezhnofti*).

¹⁵ Gl. tudi Škrabec (mesta v Toporišič 1986), kjer navaja kot možni vir Petra Rama.

Pri Krelju ima na primer *u* kot prva črka v besedi v KB 1566 kar 69 pojavitev, v KPo 1567 pa 116 (*u*) + 341 (*û*) pojavitev. Gre za drug sistem, drugačno izhodišče, saj se v DC 1579 z *v* na začetku besede pišejo tudi evidentni samoglasniki (*vlni*, *vhar*). To načelo se spremeni šele v DPr 1580, kjer imamo 91 pojavitev črke *u* na začetku besede kot zapisa glasu *u*.¹⁶ A raba je očitno še vedno odvisna od občutka, številke pa seveda tudi od izbire besed in pogostnosti rabe protetičnega *v*: DC 1580 ima samo eno pojavitev z začetnim *u* (*unod*).

Kratek ekskurz: Bohoričev letak *Otrozhia* [tabla] (okoli 1579, BTa 1579)

Zgodovino tega letaka moramo opazovati za nazaj, saj se nam le tako lahko razkrije kak podatek. Gre za edini ohranjeni slovenski protestantski letak. Ohranjena je samo četrtina prvotnega lista. Ker je bil potiskan samo na eni strani, so del lista uporabili za vezavo malega grško-latinskega katekizma Johanna Brenza, natisnjenega okrog leta 1570.¹⁷ Katekizem je bil vezan v pergament s srednjeveškim latinskim rokopisom, za notranjo stran platnice pa je knjigovez uporabil slovenski letak in ga tako pomagal ohraniti do današnjih dni. List so opazili leta 1923 in je že takoj vzbudil zanimanje slovenskih jezikoslovcev in literarnih zgodovinarjev (Kidrič 1924).

Veliko o času in kraju, kjer je bil letak uporabljen za vezavo, nam pove dejstvo, da so grško-latinski katekizem Johanna Brenza uporabljali v stanovski šoli v Ljubljani (izpričano od leta 1584, saj ga je tedanji rektor, nemški šolnik, slovničar in pesnik Nikodem Frischlin, uvrstil v svoj tretji, ohranjeni osnutek šolskega reda, dejansko pa skoraj zagotovo že od leta 1582, ko je Nikodem Frischlin poleti nastopil svojo službo) (Schmidt 1952: 69–113; katekizem omenja na 105, 106; 217).

Tisk letaka nas vodi še nekaj let nazaj. Glede na vrsto črk gre zagotovo za odtis tiskarne Janža Mandelca (Kidrič 1924: 127), kar zameji nastanek knjige med poletje 1575 in poletje 1580 (prihod Janža Mandelca in prenehanje tiska v njegovi tiskarni) (Kidrič 1924: 127).

Še več pa nam pove jezik letaka. Gre za jezik, podoben Dalmatinovim tiskom po 1576, ki ne upoštevajo Kreljevih pravopisnih rešitev, ni pa Dalmatinov (kar pričajo oblike kot *oli* namesto Dalmatinovega *ali*) – in pri vseh Dalmatinovih tiskih je kot korektor sodeloval Adam Bohorič (ki pa ima v svoji slovnici obliko

¹⁶ Pojavitve so vezane zgolj na lekseme *uho*, *usta*, *ustna*, *uni*, a gre za dosledno izpeljavo, saj imajo ostali leksemi na današnji *u* protetični *v*; imamo pa tudi primer zapisa *ugrishlei* (za: *vgrižljaj*).

¹⁷ Catechismus Ioan. Brentii, [S. l. : s. n., ok. 1570], NUK R 0 13548/adl. 1.

oli). Hkrati pa najdemo v kratkem ohranjenem besedilu letaka pomembno posebnost: zapis predloga *v* z apostrofofom *v'**Vodah* (kar srečujemo že prej), a tudi zapis predloga *v* z apostrofofom in izpuščeno naslednjo »črko«: *v'feh* (namesto: *v'v'feh*). To pa je posebnost, ki je v celotni slovenski protestantski književnosti 16. stoletja, zapisana samo še v eni knjigi – v slovnici Adama Bohoriča iz leta 1584. Tam Adam Bohorič predlaga, da bi tip, ko se beseda za predlogom začenja z isto »črko« kot predlog, pisali kot *v'ola* (namesto *v'vola*) ali *s'inom* (namesto *f'sinom*) (BH 1584: 32). In ta predlog, ki ni obveljal v Dalmatinovih tiskih in nikjer drugje, najdemo prav v obravnavanem letaku. Iz tega z veliko verjetnostjo sklepamo, da je avtor letaka Adam Bohorič.

Naprej lahko ugibamo takole: Dalmatin (in z njim Bohorič) začne deloma ločevati med črkama *v* in *u* šele v tiskih leta 1579 in 1580, med *f'h* [š] in *sh* [ž] pa dosledno šele od *Biblije* 1584 naprej (torej šele po reviziji *Biblije*). Na podlagi vseh teh podatkov lahko tisk umestimo pred leto 1580 (zaradi *u*, *v* in *sh*), a čim bližje razmišljanjem ob reviziji *Biblije* konec leta 1580 oziroma izdaji Bohoričeve slovnice (zaradi oblike *v'feh*). Tisk lahko umestimo pred leto 1580 tudi na podlagi primerjave z DC 1580, kjer gre za nov prevod, ki pa v nekaterih komajda opaznih podrobnostih kaže, da je Dalmatin poznal tudi naš letak (prim. Dalmatinov zapis *v'feih* z enim *v* pri zapovedih, prevod *Kai tu pomeni?* za Luthrov *Was ist daß?*) (DC 1580: A1b). Letak je bil zato po našem mnenju natisnjen leta 1579, manj verjetno 1578 (Kidrič 1924: 127–128).¹⁸ Letnico 1579 dodatno potrjuje popolna identičnost črt v letaku tako po načinu postavitve kot po njihovi obliki z robnimi črtami v TkM 1579. Takšnih črt Mandelčevi tiski iz drugih let nimajo.

Poskusni list za Dalmatinovo *Biblijo* (DBu 1580)

Osnovna teza

Poskusni list za Dalmatinovo *Biblijo* potrjuje zamejitev Bohoričeve (in Dalmatinove) pravopisne reforme na čas po reviziji *Biblije*. Tudi tu o vplivu Krelja ne moremo govoriti, kažejo pa se nam tendence po pravopisnem urejanju besedila.

¹⁸ Kidrič sicer postavlja BTa 1580 okrog leta 1580. Kaj več kot ugibati na podlagi posrednih podatkov, ne moremo.

Komentar

Analiza poskusnega odtisa Dalmatinove *Biblije* iz leta 1580 nam pokaže naslednje:

- razlikovanje med *s* in *z* ter *š* in *ž* je po tendenci še izrazitejše, z današnjega vidika namreč tudi uresničitev v DB 1584 ni dosledna (prim. poskusni list v primerjavi z DB 1584: *s*: *skaterimi* = *s'katerimi*, *sPticami* = *s'Pticami*, *Zhloveska* > *Zhlovezka*, *shivinska* > *Shivinška*, *zhes* = *zhes*, *Voisko* > *Vojška*, *shla* > *fhla*, *Drives* = *Drives*; *š*: *veksho* > *vekfho*, *mansho* > *manfho*, *vashi* > *vafhi*, *shefti* > *fhefti*, *she* > *fhe*, *greshniga* > *l*, *vshtiri* > *v'fhtiri*, *bulshi* > *bulfhe*, *bodesh* > *l*, *bosh* > *bofh*). Tu bi veljalo opozoriti, da takšno razlikovanje ni bilo zgolj problem črkopisa, ampak tudi razpoznavne posameznih glasov. Tudi še v DB 1584 imamo lahko povsem skupaj zapis z obema variantama (*shlahti* : *fhlahti*; DB 1584: 1–1a);
- ni zapisovanja predlogov z opuščajem z izjemo besedotvornega primera *is'hodu*, ki se ohrani tudi v DB 1584;
- ni razlikovanja med *i* in *j*;
- ni nadčrkovnih znamenj.

Širši kontekst

Poskusni list za Dalmatinovo *Biblijo* je pomemben dokument, bistven za razumevanje končne podobe Dalmatinove *Biblije* in razvoja njene vsebine. Na neki način gre za nedokončani tisk.

Tiskar Janž Mandelc je imel za svoje delovanje dovoljenje deželnih stanov. Ker je tiskarna do leta 1580 postajala vedno pomembnejši center protestantske dejavnosti, je na katoliški strani dobivala tudi vedno več nasprotnikov in tudi nadvojvoda Karel je v njej začel zlagoma prepoznavati vedno večji politični problem (Logar 2013a): predvsem tisk *Peteroknjižja* (DB 1578) in *Salomonovih pripuvisti* (DPr 1580) je celotno katoliško stran spravljaj v veliko politično nejevoljo. Ta se je še povečala, ko so izvedeli, da je že pripravljen predračun za tisk *Biblije* (Šmid 1924: 86) – tega je pripravil Mandelc že 16. decembra 1578 (za 1500 izvodov) (Šmid 1924: 85). Dodatni problem je nastal, ko so izvedeli, da je Mandelc leta 1580 v sodelovanju z Jurijem Dalmatinom natisnil list, na podlagi katerega se je videlo, kako bi bila postavljena Dalmatinova *Biblija*, če bi se deželni stanovi odločili za njen tisk in seveda če bi se jo odločili financirati. Vicedom je takoj zahteval ustavitev tiskarske dejavnosti in od Mandelca zahteval poročilo (Šmid 1924: 86–87). O tem so kranjski deželni stanovi 25. aprila 1580 poročali koroškimi in štajerskimi deželnimi stanovom in jih prosili za

nasvet (Šmid 1924: 87). Dodali so omenjeni poskusni list in novi predračun, ki ga je Mandelc pripravil 23. aprila 1580. Poskusni list, ki so ga poslali v Gradec, se je tam tudi ohranil (Šmid 1924: 87, op. 35). Nastal je v času med izdajo DC 1580 in 23. aprilom 1580.

Janž Mandelc vicedomove prepovedi sprva ni jemal preveč resno. A vendarle se je s tem njegova tiskarska dejavnost v Ljubljani končala. Nadvojvoda Karel je 13. oktobra 1581 prepovedal tiskati v Ljubljani in ukazal Mandelca izgnati iz dežele, to pa je nato še dvakrat ponovil (Logar 2013a). Spomladi 1582 se je Mandelc iz Ljubljane izselil in se nikoli več ni vrnil.

Sklep

Povzetek stanja pred izidom BH 1584 in DB 1584 bi bil torej naslednji:

- razlikovanje med *s* in *z* ter *š* in *ž* je *z* izjemo KB 1566 in KPō 1567 na ravni Trubarjeve poljubnosti s tendenco po zapisovanju *z* in *ž* kot *s* in *sh*;
- razlikovanje med *u* in *v* se pojavi v KB 1566 in KPō 1567, nato zamre in se v drugačni obliki (razlika pri pisanju na začetku besede) pojavi spet v DC 1579;
- zapisovanje predlogov *z* opuščajem se pojavi v KPō 1567, nato pa zgolj kot občasna, manj pogosta možnost;
- razlikovanja med *i* in *j* ni, *j* se uporablja mestoma že prej v kombinaciji *ij* (pri vseh piscih, tudi kot ligatura, kar je bilo sicer večkrat odvisno tudi od tiskarjev), ni pa razlikovanja med konzonatnim *j* in vokalnim *i*;
- nadčrkovna znamenja se pojavijo v KPō 1567, nato jih v takšni obliki sploh ni več oziroma so redka – v vseh vmesnih delih smo našli samo naslednje tri (DJ 1575: *yménouane*, JPō 1578: *dèla*, *nefobliè*).

Lahko povzamemo, da vpliva Sebastijana Krelja na razvoj bohoričice glede na gornje podatke preprosto ne moremo utemeljiti. Ramovš (1971: 156–157), ki je natančno in prepričljivo popisal to črkopisno vprašanje, je naredil eno samo metodološko napako: ni upošteval, da je oblikovanje zapisovalnih načel vedno spopad s celoto, ne povzemanje posameznosti, predvsem pa je spregledal, da sta bila Bohorič in Dalmatin v navezi že precej pred revizijo in da Bohorič ni bil zadnji revizor Juričičeve postile. Ne drži torej, kar piše Ramovš (1971: 159). To nam lepo pokaže ponovna uvedba razlikovanja med *u* in *v*, kjer je Dalmatin izhajal iz popolnoma drugačnega izhodišča kakor prej Krelj ali pozneje Bohorič (prim. Ramovš 1971: 158).

Pravopisna reforma Adama Bohoriča in Dalmatinova vloga

Osnovna teza

Operativno se je oblikovanje bohoričice najverjetneje zgodilo leta 1582, ko je bilo tudi napisano pravopisno poglavje iz Bohoričeve slovnice (BH 1584). Vloga Adama Bohoriča je precej večja, kakor so jo videli nekateri dosedanja raziskovalci, vpliv Krelja pa druge vrste, kakor lahko sklepamo, če opazujemo »razvoj« z metodološko napačnega vidika »prvega zapisa«.

Pred revizijo in ob pripravi svojega pravopisnega pregleda, ki je bil kasneje natisnjen tudi v slovnici, je imel namreč Bohorič na voljo precej več kakor Krelj. Pred sabo je imel celoten prevod *Biblije*, s tem pa ogromen korpus, kjer je lahko preverjal (ne)uresničljivost posameznih rešitev. Vpliv Krelja bi bil pri tem lahko zgolj pri soočanju slovenskega zapisovanja s cirilskim in glagolskim modelom. Bohorič tu Krelja ni posnemal, ni se naslanjal na njegove rešitve, ampak se je naloge lotil znova s celovito primerjavo, na podlagi katere je lahko naredil tudi nadaljnje rešitve. Te pa so bile:

- model, kako dosledneje razpoznavati in posledično tudi zapisovati razlike med *s* in *z* ter *š* in *ž*;
- vzpostavitev razlikovanja med samoglasniškim *u* in soglasniškim *v* ter samoglasniškim *i* in soglasniškim *j* (sem sodi tudi tendenca po opustitvi zapisa skupine *-ji-* z znakoma *ij* in *y*; ta odtlej označujeta večinsko samo zapis *ij* ali naglašene *i*; prav tako sodijo sem zapisi palatalnih *n'* in *l'*; kdaj so *u*, *w/m* slišali ali razlagali samoglasniško, je drugo vprašanje);
- nov sistem naglasnih znamenj, ki je bil dovolj poljuben, da je bil tudi realno uporaben (krativec za polglasniški ali nejasen izgovor, ostrivec za naglas ali zapis glasov, ki so se razlikovali med posamezni narečji, npr. *é* za nekdanji *jat*, kjer so v izgovoru nihali med *e* in *ej*);
- nova rešitev za pisavo predlogov po vzoru rešitve, ki se je predhodno že uporabljala kot možnost (te rešitve niso v celoti sprejeli, prim. *v'ola* namesto *v'vola*).

Ta sistem je moral biti dovolj odprt, da ne bi dosegel usode Kreljevega sistema, s katerim bi, tudi če bi bil sprejet, verjetno velika večina piscev imela težave.

Širši kontekst

Prvi del prizadevanj pred izdajo *Biblije* je bil pregled rokopisa. S skupinskim pregledom so želeli zagotoviti vsebinsko nespornost prevoda in hkrati jezikovno

poenotenje besedila. Stanovi kot financerji si namreč v že zelo zaostrenih verskih okoliščinah niso ne mogli ne želeli privoščiti, da bi bil prevod kakor koli sporen in da bi poleg pričakovanih političnih sprožal še dodatne teološke pomisleke. Zato so sklenili, naj rokopis pregledajo inodobrijo vodilni teologi vseh treh slovenskih dežel. Po burnem dopisovanju so odločili, da naj se pregled opravi v Ljubljani, kar se je konec avgusta 1581 tudi zgodilo (Šmid 1904: 88–91). Sprva so hoteli takšno večje zborovanje teologov celo skriti pred stanovom in protestantizmu nenaklonjenim deželnim knezom Karlom, a so kmalu ugotovili, da to ne bo mogoče (Šmid 1904: 91). Revizijska komisija je zasedala v Ljubljani od 28. (uradno od 24.) avgusta do 22. oktobra 1581. Sestavljena je bila tako, da je imela vsaka dežela ustrezno zastopstvo. Predsedoval ji je graški superintendent Jeremija Homberger, člani pa so bili celovski superintendent Bernhard Steiner, koroški predikant Janž Fašang, ljubljanski superintendent Krištof Spindler in ljubljanski pridigarji Janž Schweiger, Janž Tulščak, Felicijan Trubar ter seveda Jurij Dalmatin kot avtor prevoda. Iz Škocjana je prišel Andrej Savinec, s Krasa Matevž Živčič, od laikov je iz Ljubljane sodeloval Adam Bohorič, večkrat pa je prišel poslušat tudi kak stanovski odbornik. Vloga posameznikov v tej revizijski komisiji je bila seveda precej različna. Nekateri slovenščine sploh niso znali in so pomagali samo pri kakih specifičnih problemih, spet drugi so pomagali pri oblikovanju opomb ali tako, da so prispevali narečne izraze za obrobne opombe ali register (slovarček) besed na koncu *Biblije*. Andrej Savinec je na primer v komisiji sedel zaradi svoje lepe pisave ter je rokopis prepisoval na čisto (Šmid 1904: 91–92, Rupel 1956: 238). Najpomembnejšo vlogo pa sta tudi pri reviziji *Biblije* nedvomno ves čas igrala Jurij Dalmatin kot prevajalec in vodja projekta ter Adam Bohorič kot vodja premišljevanj o jezikovni in pravopisni podobi besedila.

V tako kratkem času je bilo seveda nemogoče pregledati besedilo v celoti, zato so se lotevali posameznih problemov sistematično. Adamu Bohoriču so zaupali nalogo, da pripravi izhodišča za jezikovno in pravopisno poenotenje rokopisa (BH 1584: **2b). Najprej so se lotili še nenatisnjenih delov Dalmatinovega rokopisa, nato še natisnjenih (Šmid 1904: 92). Najverjetneje so se ustavljali predvsem pri teološko spornih delih, saj vsi niso znali slovenščine in je bilo treba Dalmatinov prevod najprej prevesti v nemščino, nato teološko pretresti, primerjati z izhodiščnim besedilom in drugimi prevodi ter potrditi ali najti boljše rešitev. Vmes so zbiral tudi podatke o tem, katere besede morda ne bi bile razumljive po posameznih pokrajinah (in širše proti Hrvaški)¹⁹ – na podlagi teh spisov so, sklepamo, nastali *Register*, slovarček besed po različnih deželah na koncu *Biblije*, pa tudi nekatere jezikovne opombe v *Bibliji*. Vsebinske opombe in razlage za posamezna mesta je večinoma pripravljala Jeremija Homberger (Šmid 1904: 93).

¹⁹ Schweiger in Živčič hrvaške, Fašang pa koroške besede (prim. Rupel 1956: 240).

Če odmislimo jezikovno poenotenje, lahko sklepamo, da sam prevod biblijskega besedila ni doživel veliko sprememb, da pa je besedilo v celoti doživelo precej dopolnitev v obliki (nemških) opomb, ki jih je Dalmatin pozneje prevedel v slovenščino in vključil v končno besedilo. Kot pozneje poroča Dalmatin, je Andrej Savinec besedilo *Biblije* prepisal, Adam Bohorič pa ga je »pomagal natančno pregledati« in »pripraviti za tisk«, kot je zapisal Dalmatin Kranjskim odbornikom, pred 16. februarjem 1583 (Rajhman 1997: 85).

Vzrok za premik na jezikovni ravni glede na osnovni Dalmatinov prevod, kakor ga lahko jezikovno in pravopisno opazujemo na podlagi tiskov, objavljenih pred DB 1584, je, da je Dalmatinov prevod, ko je bil že narejen, doživel še nadaljnji skupinski premislek. Pri njem je imel glavno vlogo Adam Bohorič, ki mu je šele tako obsežno delo dalo dovolj velik – danes bi rekli – korpus, da je lahko izoblikoval svoja pravopisna načela in pozneje napisal slovnico. Slovnica Adama Bohoriča in *Biblija* Jurija Dalmatina sta zato močno povezani. Brez *Biblije* ne bi bilo tako kvalitetne slovnice, hkrati pa bi bila jezik in način zapisa *Biblije* manj dovršena, če v njej ne bi bili uresničeni in preizkušeni jezikovni in pravopisni razmisleki, ki so vodili v slovnico. Dalmatinova *Biblija* je tudi delo, v kateri se je uveljavila t. i. bohoričica; tudi poznejšim avtorjem je predstavljala učbenik črkopisa *Biblija*, mnogo manj sama Bohoričeva slovnica.

Ob delu v revizijski komisiji Dalmatinove *Biblije* se je pokazala potreba, da bi Adam Bohorič svoje opombe glede pisanja slovenščine z latinskimi črkami zapisal. To je tudi storil. V času po koncu tiska Dalmatinove *Biblije* (in postopoma verjetno tudi že med njim) pa je Bohorič temu dodal še besedilo o ostalih delih slovnice in vse skupaj združil v nekakšen priročnik. O tem je sam zapisal naslednje:

Ko so se namreč lani bogoslovci in drugi izbrani možje slavnih plemenitašev Štajerske, Koroške in Kranjske posvetovali o prevodu in izdaji kranjskega Svetega pisma ter odločali med drugim tudi o nekem določnem, poslej veljavnem latinskokranjskem črkopisu, za kar sem bil tem možem po ukazu kranjskih prvakov, svojih milostljivih gospodov, prištet tudi jaz: mi je bila zaupana – ne bom prikrival – naloga, naj nekatere svoje opombe k latinskokranjskemu pravopisu, ki sem jih bil tedaj prvič predložil in jih niso zavrnil, smiselno uredim in zapišem, da se bo poslej (ker je pač raba tistega starega črkopisa, namreč cirilice in glagolice, v naši ljubi Kranjski že skoraj izginila) lahko po njihovem navodilu narečje Kranjcev in njim bližnje in sorodno, po vsej Kranjski in večjem delu Štajerske in Koroške udomačeno narečje pisalo z latinskimi črkami. Ustregel sem rodoljubnemu in častnemu nasvetu in večkrat že kar zahtevi teh mož in se lotil tega dela. Toda čeprav sem od kraja nameraval prirediti samo pravopis, sem kasneje, ker me je duh tiral čez namero dalje, sklenil, da po splošni rabi pravilne govorice posnamem pravila tudi za druge dele slovnice in jih spravim v določen red ter vso stvar zaobjamem v tej svoji drobni knjižici kot kranjsko slovnico. (BH 1584: **2b)²⁰

²⁰ Prevod Antona Sovreta in Kajetana Gantarja navajamo po Bohorizh (1987).

V tem odlomku nam Adam Bohorič ne razkriva samo poteka dela na svoji slovnici, ampak nam dá še en dragocen podatek. Ko namreč govori o zboru »bogoslovcev in drugih izbranih mož«, je povsem jasno, da govori o delu revizijske komisije za Dalmatinovo *Biblijo*, ki se je sestajala do 22. oktobra 1581. Ob tem pa uporabi tudi časovno oznako »lani« (»superiore anno«), ki se ne ujema z datumom, ki ga – seveda simbolično – nosi posvetilo k slovnici (1. januar 1584). Besedilo nam torej kaže, da je bila večina besedila slovnice skupaj z vsaj osnovnim ogrodjem posvetila napisana že vsaj do konca leta 1582. To pa seveda ne pomeni, da ni besedila Bohorič še vse do tiska natančno pregledoval in dopolnjeval, najintenzivneje seveda v času po zaključenem tisku Dalmatinove *Biblije* (po 9. novembru 1583). Datum posvetila, 1. januar 1584, je zgolj simbolen: ujema se z datumom posvetila v Dalmatinovi *Bibliji*.

Komentar

Bohoričevo poglavje o pravopisu (BH 1584: 1–39) ni poglavje v pravem pomenu besede. Zamišljeno je namreč kot nekakšen uvodni dodatek v slovnico v obliki petih tabel, ki predstavljajo »pravopise« petih jezikov. Namen teh uvodnih tabel je predvsem razširiti uporabnost slovnice. Kdor namreč razume osnove slovenščine ter pozna pisavo drugih slovanskih jezikov, jih bo »zlahka razumel«. Da poglavje o pravopisu ni enakovreden del Bohoričeve slovnice, nam priča tudi naslovnica. Kakor je za dodane elemente v tedanjih knjigah v navadi, pravi naslednje (BH 1584: *1a): »Pred vsem tem je dodanih nekaj preglednic, ki vsebujejo cirilski in glagolski, znotraj teh pa rutenski in možovitski pravopis.«²¹

Izjemnega pomena za razumevanje Bohoričevih rešitev je podatek, da je ta pregled nastajal po nareku revizijske komisije. Ena od izrazitih tendenc te komisije je bila namreč doseči čim večjo uporabnost *Biblije* tudi zunaj okvirov ožjega slovenskega govornega prostora. Takšna uporabnost pa je Bohoriča preprosto silila v primerjavo pravopisnih rešitev slovenščine s pravopisnimi rešitvami drugih slovanskih jezikov. Bohorič je poznal Kreljevo delo na tem področju, a moral ga je začeti znova: s sopostavitvijo cirilskega, glagolskega in latiničnega sistema. Kako je ta sopostavitev potekala in kakšne rezultate je dala, je že natančno popisano v obstoječi literaturi (Ahačič 2007: 201–206): vzpodbudila je ponovno doslednejše razlikovanje med *s* in *z*, *š* in *ž* ter *u* in *v* ter določitev vloge nadčrkovnih znamenj. Ponovni premislek o vlogi opuščaja se

²¹ »Praemituntur his omnibus, tabellae aliquot, Cyrillicam et Glagoliticam, et in his Rutenicam et Moŕhovitcam Orthographiam continentes.«

ni uveljavil (tip *v'ola, s'inom*),²² se je pa dosledno uveljavila raba opuščaja za predlogi *v, s/z, k/h* in poljubno druge.

Nadčrkovnih znamenj se je Bohorič (verjetno tudi pod vtisom slabe izkušnje, ki jih je imel z njimi Krelj) lotil previdno. Poudarek je bil na tem, da naj rešujejo mesta, kjer bi sicer imeli težave pri zapisu (npr. tam, kjer bi lahko nekdanji jat izgovorili kot *e* ali *ej*). Ostrivec (BH 1584: 30) naj bi tako označeval naglašene zloge, a še to le, kadar bi bilo to potrebno, predvsem zaradi označevanja glasov, »ki se lahko podvojijo« (*uplicatio*), in razločevanja homonimov. Podobno naj bi krativec (BH 1584: 30) označeval tiste slovenske samoglasnike, ki se sicer zapisujejo, vendar se izgovarjajo nejasno in komaj občutno (*obscure et vix sensibiliter*). Četudi je Bohorič glas, ki mu danes rečemo polglasnik, s tem poimenoval zgolj opisno, pa se nam zdi potrebno poudariti, da je bil tak opis zelo dober, saj Bohorič ni imel modela, po katerem bi lahko govoril o polglasniku, zavedal pa se je, da sistema ne postavlja zgolj zase, saj se je prav to pri Krelju izkazalo kot temeljna napaka. S tega vidika moramo razumeti tudi zapis polglasnika z različnimi samoglasniki v tistem času. Polglasnik so namreč slišali kot nejasen, komaj občuten samoglasnik: enkrat bolj i-jevsko, drugič bolj e-jevsko, tretjič spet bolj a-jevsko. Označevanje takih polglasnikov s krativcem je bilo dobro zamišljeno, a se ga ni vedno držal niti Bohorič sam. Pogosto namreč piše tudi *e* in *a* namesto *è* in *â*, večkrat pa tudi *i* brez krativca.²³ Toda: prav takšen, neobvezujoč sistem je Dalmatinova *Biblija* tudi potrebovala, če je hotela prikazati urejeno podobo, ki pa bi jo hkrati lahko posnemali tudi nadaljnji pisci.

Sklep

Bohoričeva vzpostavitev bohoričice, kot je zastavljena v Bohoričevi slovnici (BH 1584), dokončno pa izvedena v Dalmatinovi *Bibliji*, temelji na izkušnjah, ki jih je Bohorič pridobival ob pregledovanju predhodnih Dalmatinovih del, zagotovo

²² Med oblikovanjem načel in izdajo *Biblije* sta vendarle minili verjetno kar dve leti.

²³ O tem dobro piše Škrabec (JD 3: 509). Bohoričev način zapisovanja polglasnika je v svoji slovnici kritiziral Kopitar, na kar se je čez leta odzval Škrabec: »Kopitarju se je zdel po vsej priliki gravis v takem pomenu nesrečno rabljen; po mojem prepričanju je napaka le v tem, ker je rabil Bohorič brez razločka zdaj *â*, zdaj *è*, ali tudi *a*, *e*, ali *i* namestu, da bi se bil deržal v vseh primerih za isti glas istega znamenja, najprimerniše *â*, ker prehaja polglasnik v kranjski slovenščini v *â*: *pâs, pâsji*« (JD 3: 509–510). Škrabec Kopitarjevo kritiko pojasnjuje tudi s tem, da so se v Kopitarjevem času in tudi že dolgo pred njim razni kratki samoglasniki lahko spreminjali v polglasnik: »To je motilo Kopitarja, da ni spoznal važnosti našega starega prvotnega polglasnika nasproti ostalim kratkim samoglasnikom in se je označenje tako starega kakor novega ščasoma popolnoma zanemarilo« (JD 3: 510).

tudi ob številnih dilemah, ki sta jih vsaj z Dalmatinom razreševala ob besedilih; na izkušnjah ob soočenju z ogromnim jezikovnim korpusom, ki ga je imel na voljo v obliki Dalmatinovega rokopisnega prevoda *Biblije*; in na vzpodbudi, ki jo je dobil Bohorič ob reviziji Dalmatinove *Biblije*, naj skuša vzpostaviti sistem, ki bi zajel čim širše slovansko jezikovno območje in bi bil čim bolj dosleden, hkrati pa tudi praktično izvedljiv. Rešitve Sebastijana Krelja iz KB 1566 so mu pri tem lahko predstavljale zgled, kako naj se izziva loti (primerjava slovanskih abeced), neuspeh reforme v KPo 1567 pa mu je bil v opozorilo, na kaj naj bo pozoren (estetika, ne preveč nadčrkovnih znamenj, obvladljivost za pisce).

Rešitve glede zapisa *s*, *z*, *š*, *ž*, *u*, *v* so bile po sopostavitvi različnih slovanskih črkopisov edine možne, razlikovanje med *i* in *j* je bila izvirna Bohoričeva ideja, ki je imela najverjetneje vir v sočasnih slovnica, pri stavi naglasnih znamenj pa je nadrobneje razdelal in nadgradil sistem, ki ga je Krelj postavil v KB 1566²⁴ in nato s preobloženostjo porušil v KPo 1567. Razlike med teorijo v BH 1584 in prakso v DB 1584 so še toliko bolj razumljive, če upoštevamo, da je bilo vsaj prvo poglavje BH 1584 napisano že vsaj dve leti pred izidom DB 1584, kar je omogočilo še dodaten premislek.

Temeljna ugotovitev analize je, da je bil vpliv rešitev Sebastijana Krelja na bohoričico Adama Bohoriča in Jurija Dalmatina zanemarljivo majhen, predvsem pa drugačen, kot se je sklepalo doslej. Da so posamezne Bohoričeve rešitve vzporedne s Kreljevimi, je logično, saj je vzel Bohorič enako primerjalno izhodišče kot Krelj: druge slovanske pisave.

Viri

TC 1555 = Primož Trubar: *CATECHISMVS*. Tübingen, 1555

TT 1557 = Primož Trubar: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen, 1557

KB 1566 = Sebastijan Krelj: *OTROZHIA BIBLIA*. Regensburg, 1566

TC 1567 = Primož Trubar: *TA CELI CATEHISMVS*. Tübingen, 1567

TC 1574 = Primož Trubar (ur.): *TA CELI CATEHISMVS*. Tübingen, 1574.

KPo 1567 = Sebastijan Krelj: *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg, 1567.

DJ 1575 = Jurij Dalmatin: *JESVS SIRAH*. Ljubljana, 1575.

DPa 1576 = Jurij Dalmatin: *PASSION*. Ljubljana, 1576.

JPo 1578 = Jurij Juričič: *POSTILLA*. Ljubljana, 1578.

²⁴ Delo je Bohorič dobro poznal iz stanovske šole v Ljubljani.

DB 1578 = Jurij Dalmatin: *BIBLIE, TV IE, VSIGA SVETIGA PISMA PERVI DEIL*. Ljubljana, 1578.

TkM 1579 = Janž Tulščak: *Kerfzhanske LEIPE MOLITVE*. Ljubljana, 1579.

DC 1579 = Jurij Dalmatin (ur.): *TA CELI CATEHISMVS*. Ljubljana, 1579.

BTa 1579 = Bohorič Adam: *OTROZHIA TABLA*, Ljubljana, ok. 1579.

DBu 1580 = Jurij Dalmatin: *PERVE BVQVE MOSESSOVE*. Ljubljana, 1580.

DPr 1580 = Jurij Dalmatin: *SALOMONOVE PRIPVVISTI*, Ljubljana, 1580.

DC 1580 = Dalmatin, Jurij: *CATEHISMVS*. Ljubljana, 1580.

TT 1581–82 = Jurij Dalmatin: *TA CELI NOVI TESTAMENT*. Tübingen, 1581–82.

DB 1584 = Jurij Dalmatin: *BIBLIA*. Wittenberg, 1584.

BH 1584 = Adam Bohorič: *Arcticae horulae succifivae*. Wittenberg, 1584.

Literatura

Kozma AHAČIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestntizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Lucija ADAM, 2012: *Življenje in delo Jurija Dalmatina ter mesto njegovih del v slovenski književnosti 16. stoletja* (doktorska disertacija). Koper: Univerza na Primorskem.

Adam BOHORIZH, 1987: *Arcticae horulae succisivae – Zimske urice proste*. Maribor: Založba Obzorja.

Theodor ELZE, 1893: *Die slowenischen protestantischen Postillen des XVI. Jahrhunderts*. Venedig.

– –, 1897: *Primus Trubers Briefe*. Tübingen: Litterarische Verein in Stuttgart.

– –, 1899: Die Rektoren der Krainischen Landschaftsschule in Laibach während des XVI. Jahrhunderts. *JGGPÖ* 20 (1899). 117–153.

Joža GLONAR, 2013: Juričič, Jurij (?–1578). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si>.

Igor GRDINA, 1995: Nekaj opazk o vlogi Primoža Trubarja v začetkih slovenskega knjižnega jezika. *Zgodovinski časopis* 49/3. 379–398.

– –, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja.

– –, 2007: Reformationsströme in slowenischen Raum im 16. Jahrhundert. *Biblia Slavica. Serie IV: Südslavische Bibeln. Band 3,2: Kommentare*. 9–21.

France KIDRIČ, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica.

– –, 2013: Dalmatin, Jurij (okoli 1547–1589). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si>.

Jernej KOPITAR, 1809 [1808]: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Ljubljana.

Janez LOGAR, 2013: Krelj, Sebastijan (1538–1567). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si>.

– –, 2013a: Mandelc, Janez (?–po 1605). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si>.

Majda MERŠE, Kozma AHAČIČ, Andreja LEGAN RAVNIKAR, Jožica NARAT, France NOVAK, 2011: Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Majda MERŠE, 2013: *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja: Razprave o jezikovnem sistemu, besedju in prevodni problematiki*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Vatroslav OBLAK, 1894: Protestantske postile v slovenskem prevodu. *Letopis Matice slovenske za leto 1894*. Ljubljana: Slovenska matica. 202–219.

Martina OROŽEN: 1983/84: Dalmatinov Register – prvi sinonimni slovarček slovenskega knjižnega jezika, *Jezik in slovstvo* 29/6, 196–201,

– –, 1987: Kreljeva »Otročja biblija«. *Sebastijan Krelj: OTROZHIA BIBLIA*. (Monumenta litterarum Slovenicarum 20.) Ljubljana: Mladinska knjiga. 139–157.

– –, 1987a: Kreljev jezikovni koncept. *Slovenščina na stičišču jezikov in kultur. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* 23. Ur. Alenka Šivic Dular in Ada Vidovič Muha. 19–40.

Jože RAJHMAN, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. (Korespondence pomembnih Slovencev 7.)

– –, 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. (Korespondence pomembnih Slovencev 11.)

– –, 1984: Pomen Kreljevega Christlich bedenken in Dalmatinove De Catholica et de catholici disputatio za teološki razvoj slovenske reformacije. *Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije*. Ljubljana: SAZU. 41–46.

Fran RAMOVŠ, 1971: *Zbrano delo: prva knjiga*. (Dela SAZU, razred za filološke in literarne vede, Inštitut za slovenski jezik.) Ljubljana: SAZU.

Jakob RIGLER, 1967: Register v Dalmatinovi Bibliji, *Jezik in slovstvo* 12/4, 104–106.

– –, 1968: *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: SAZU. (Razred za filološke in literarne vede. Dela 22).

Mirko RUPEL, 1955: Povabilo in odpoved Gašperju Melissandru, *Slavistična revija* 8/3–4, 209–224.

– –, 1956: Reformacija. *Zgodovina slovenskega slovstva* 1: *Od začetkov do romantike*. Ljubljana: Slovenska matica. 183–260.

– –, 1962: *Primož Trubar: življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

– –, 1966: *Slovenski protestantski pisci* (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana: DZS.

Vlado SCHMIDT, 1952: *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*. (Pedagoški tisk, zvezek 6). Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Jože STABEJ, 1976, Wörterverzeichnis der Sprachbemerkungen und des Registers in der Biblia Dalmatins 1584. *Geschichte Kultur und Geisteswelt der Slaven, III. Band – II. Theil: Abhandlungen*. München: Dr. Dr. R. Trofenik. 101–181.

Škrabec JD = Stanislav ŠKRABEC, 1994–1998: *Jezikoslovna dela* 1–4. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.

Walter ŠMID, 1904: *Über Entstehung und Herausgabe der Bibel Dalmatins*. Ljubljana: Buchdruckerei Kleinmayr & Bamberg.

Jože TOPORIŠIČ, 1984/84: O Trubarjevi pisavi, pravorečju in pravopisu, *Jezik in slovstvo* 29/6, 226–232.

– –, 1986: Bohoričica 16. stoletja. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. (Obdobja 16.) Ljubljana: Filozofska fakulteta. 271–305.

Povzetek

ADAM BOHORIČ, JURIJ DALMATIN, SEBASTIJAN KRELJ IN BOHORIČICA

Prispevek opisuje tokove, ki so vodili do oblikovanja slovenskega načina zapisovanja: bohoričice. Pri tem postavlja dosedanja opažanja, analize in sklepe v širši kontekst, ki prinaša nekatere doslej spregledane poudarke in omogoča nove zaključke. Temeljna ugotovitev analize je, da je bil vpliv rešitev Sebastijana Krelja na bohoričico Adama Bohoriča in Jurija Dalmatina zanemarljivo majhen, predvsem pa drugačen, kot se je sklepalo doslej.

Sebastijan Krelj je z delom *Otrozhia biblia* (1566) naredil pomemben korak k izboljšanju Trubarjevega pravopisa. Ta korak je povsem razvrednotil s kompleksnim sistemom v delu *Postilla slovenska* (1567), ki je pomenil popolni prelom v prakso Primoža Trubarja. Ta prelom je bil tudi teološko motiviran, saj je simbolično predstavljal upor ljubljanske flacijanske struje proti Trubarju. Kreljeva provopisna reforma iz leta 1567 je bila zato v celoti zavržena, kar potrjujemo s podatki o izdaji tega besedila iz leta 1578, pa tudi z vzporednimi podatki iz drugih besedil.

Med letoma 1579 in 1580 začenja prihajati v Dalmatinov pravopis razlikovanje med *u* in *v*, a iz drugega izhodišča, kakor pri Krelju (ali pozneje v BH 1584), saj je razlikovanje pozicijsko omejeno (prva črka v besedi je vedno *v*). Poleg tega je pred izidom BH 1584 stanje naslednje: razlikovanje med *s* in *z* ter *š* in *ž* je z izjemo KB 1566 in KPo 1567 na ravni Trubarjeve poljubnosti s tendenco po zapisovanju *z* in *ž* kot *s* in *sh*; zapisovanje predlogov z opuščanjem se pojavi v KPo 1567, nato pa zgolj kot občasna, manj pogosta možnost; razlikovanja med *i* in *j* ni, *j* se uporablja mestoma že prej v kombinaciji *ij*, ni pa razlikovanja med konzonatnim *j* in vokalnim *i*; nadčrkovna znamenja se pojavijo v KPo 1567, nato jih v takšni obliki sploh ni več oziroma so izredno redka.

Bohoričeva vzpostavitev bohoričice, kot je zastavljena v Bohoričevi slovnici (1584) izhaja iz podobne metodologije, kakor si jo je vzel za izhodišče Sebastijan Krelj leta 1566, a z drugačno izpeljavo. Rešitve glede zapisa *s*, *z*, *š*, *ž*, *u*, *v* so bile po sopostavitvi različnih slovanskih črkopisov edine možne, razlikovanje med *i* in *j* je bila izvirna Bohoričeva ideja, ki je imela najverjetneje vir v sočasnih slovnica, pri stavi naglasnih znamenj pa je bil veliko previdnejši od Sebastijana Krelja, pri čemer je lahko gradil tudi na dobrih izkušnjah z njegovim sistemom iz leta 1566 in slabih izkušnjah z njegovim sistemom iz leta 1567.

Zusammenfassung

ADAM BOHORIČ, JURIJ DALMATIN, SEBASTIJAN KRELJ UND DIE BOHORIČICA-SCHRIFT

Der Beitrag beschreibt Strömungen, die zur Kodifizierung des slowenischen Alphabets Bohoričica geführt haben. Dabei werden bisherige Feststellungen, Analysen und Schlussfolgerungen in einen breiteren Kontext gestellt, was mehrere bisher übersehene Beobachtungen hervorbringt und neue Ableitungen ermöglicht. Das grundlegende Analyseergebnis ist, dass der Einfluss Sebastijan Kreljs auf die Bohoričica-Schrift von Adam Bohorič und Jurij Dalmatin gering, vor allem aber andersartig war, als bisher angenommen.

Mit dem Werk *Otrozhia biblia* (1566) machte Sebastijan Krelj einen bedeutenden Schritt zur Verbesserung der Trubar'schen Schrift; das komplexe Schrift-System im Werk *Postilla slovenska* (1567) stellte einen vollständigen Bruch mit der Schreibung Primož Trubars dar. Dieser war auch theologisch motiviert, denn es handelte sich um einen symbolischen Widerstand der Ljubljanaer flacianischer Strömungen gegen Trubar. Die Rechtschreibreform Kreljs aus dem Jahre 1567 wurde demnach gänzlich abgelehnt, was sich an ihrer Herausgabe aus dem Jahr 1578 und gleicherweise an etlichen parallelen Texten bestätigen lässt.

Zwischen 1579 und 1580 führte man in die Rechtschreibung Dalmatins die Unterscheidung zwischen den Lauten *u* und *v* ein. Der Ausgangspunkt war allerdings mit jenem bei Krelj (oder später bei Bohorič 1584, *Arcticae horulae succifivae*) nicht vergleichbar, denn die Lautunterscheidung war positionell eingeschränkt (der erste Buchstabe im Wort ist immer *v*). Vor der Herausgabe Bohoričs 1584 war die Schreibung folgendermaßen geregelt: die Unterscheidung zwischen *s* und *z* sowie *š* und *ž* ist mit Ausnahme von Krelj 1566, *Otrozhia biblia* und Krelj 1567, *Postilla slovenska* beliebig, jedoch war die Tendenz nach der Schreibung von *z* und *ž* als *s* und *sh* bemerkbar; die Schreibung von Präpositionen mit Apostroph beobachtet man bei Krelj 1567, *Postilla slovenska*, später wird sie nur ausnahmsweise praktiziert; die Unterscheidung zwischen *i* und *j* fehlt, *j* kommt stellenweise in der Kombination *ij* vor, zwischen dem Konsonanten *j* und Vokal *i* wird nicht unterschieden; diakritische Zeichen findet man bei Krelj 1567, später sind sie sehr selten.

Die Bohoričica-Schrift, kodifiziert in der ersten slowenischen Grammatik von Bohorič (1584), ist methodologisch mit der Schrift Kreljs (1566) vergleichbar, sie wurde jedoch anders eingesetzt. Die Regelung der Schreibung von *s*, *z*, *š*, *ž*, *u*, *v* war in Bezug auf verschiedene slawische Schriften die einzig mögliche. Die Unterscheidung zwischen *i* und *j* war eindeutig die Idee von Bohorič; dabei lehnte er sich wahrscheinlich an zeitgleiche Grammatiken an. Im Vergleich mit Krelj war er beim Einsatz von Diakritika vorsichtiger; er berücksichtigte sowohl gute Erfahrungen mit dem Schrift-System Kreljs aus 1566 als auch weniger gute Praktiken der Ausgabe aus 1567.